

ӘОЖ 94 (574)

**XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ**

Бейсенбекова Шырын Сырымқызы

shyryn_17.b@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің студенті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – т. ғ.к., доцент Сайлаубай Нұргүл Ерназарқызы

XX ғасырдың басында Қазақстанда еуропалық білім алған ұлттық қазақ зиялыларының қалыптасу процесі жүрді. Бұл үрдіске Шығыстың ұлттық қозғалысы ғана емес, Батыстың буржуазиялық төңкерістері, өз отандастарының патша режиміне қарсы тұру қысымының артуы әсер етті. 1905-1907 жылдардағы төңкерістен кейін Ресейдің, соның ішінде түркі халықтарының мұсылман қозғалысы жаңа қарқын алды. Мерзімді баспасөздің пайда болуы мен дамуына капитализмнің, тауар-ақша қатынастарының, көлік пен

байланыстың дамуы, аймақтың одан әрі отарлауы өте күшті ықпал етті. Пайда болған ұлттық буржуазияның үстем орыс буржуазиясымен бәсекелестігі, шетелдік капиталдың енуі - білім беру, баспа және байланыс жүйесін реформалауды қажет етті.

1905 жылы Ресейде баспасөз бостандығы пайда бола бастады. Орыс тарихында алғаш рет революциялық газеттер өздерін еркін жариялады. Ресейдегі баспа жүйесі 1900 жылға қарай 1002 атаулардан тұрды, ал 1905 жылы 1350 газет пен журнал шығарылды, 372 миллион дана газет пошта арқылы жіберіліп отырды. 1908 жылы 2028 мерзімді басылымдар шықты, ал оқырмандардың жалпы саны 30-35 млн адамды құрады. Әсіресе, газет саны өсті. Сонымен, 1891 жылы күнделікті 70 газет болды, 1912 жылы олардың саны 417 - ге, ал 1913 жылға қарай 649-ға жетті, 1915 жылы тағы 200-ге жуық жаңа газет атаулары шықты.

Бүкілресейлік құрамға енген азаттық қозғалысының жаңа кезеңі ұлттық мерзімді баспасөздің дамуымен ерекшеленді. 1905-1907 жылдардағы революция кезеңінде әртүрлі таптар мен қоғам топтарының мүдделерін білдіретін түркі халықтарының сипаты кеңінен таралды. Елдің азиялық бөлігінің аумағында, соның ішінде Орта Азия мен Қазақстанда әлеуметтік-демократиялық, революциялық-демократиялық, либералдық-буржуазиялық, сондай-ақ клерикалық-монархиялық сипаттағы басылымдар шықты. 1905-1907 жж. Ресей бойынша татар тілінде 33 басылым (21 газет және 12 журнал) заңды түрде шығарылды: 11 - Қазанда, 7 - Орынборда, 5-Астраханьда, 4-Орал мен Петербургте, 1-Мәскеу мен Уфада. Демократиялық баспасөзде "Фикер" ("Ой"), "Азат" ("Еркін"), "Танг юлдузы" ("Таңғы жұлдыз"), "Азат халық" ("Еркін халық"), "Дума", "Танг мажмугасы" ("Таңғы альманах"), "Тавыш" ("Дауыс"), "Эль-Ислам" ("Реформа") газеттері; "Эль-гаср-эль джадид" ("Жаңа ғасыр"), "Уклар" журналдары ұсынылды.

Қазақ тіліндегі мерзімді баспасөздің алғашқы басылымдары отарлық билік органдарымен құрылды: «Түркістан уәлаяты» (1870-1882 жж.), «Дала уәлаяты» (1888-1902 жж.). Біріншісі Ташкентте шығып, Түркістан генерал-губернаторлығының ресми органы болған, екіншісі Омбыда Дала генерал-губернаторлығымен басылып шыққан. 1902 жылдан кейін олар Ақмола және Жетісу облыстарының "ведомостарына" қосымша ретінде шығарылды. Бұл органдар биліктің бұйрығымен отарлық басып алу мен Шығыстағы субъектілерге рухани мойынсұнуды қамтамасыз ету мақсатында жарияланды. Отарлық әкімшілік басылымдарда патшаның жарлықтарын, Мемлекеттік органдардың бұйрықтарын басып шығарды, отарлық шеттердің даму процесін жариялады, шетелдіктерге қатысты "өркениеттік миссияны" жүзеге асыратын империялық саясаттың мәнін түсіндірді.

Осылайша, бұл басылымдар ақпараттық-анықтамалық сипатта болды. Сонымен қатар, газет органдарына империяның қамқорлығымен отарлық аймақтың өмір салтын насихаттау миссиясы жүктелді. Осы мақсатта бейресми бөлімде түркі халықтарының тарихы, этнографиясы мен әдебиеті жөнінде материалдар жарияланды.

Алайда отаршылдық биліктің ресми органдарын қазақ халқының рухани тәлімгерлері, оның ағартушылығының тірегі деп санау үлкен ағаттық болар еді. Олар негізінен империяның отаршылдық саясатының жетекшілері болды. Газеттің 323 нөмірінде жарияланған 633 мақаланың үштен бірі Ресейдің көрші мемлекеттермен қарым-қатынасына, империялық сыртқы саясатты негіздеуге арналды.

Бейресми қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы ХХ ғасырдың басындағы жалпы азаттық қозғалысымен тығыз байланысты. Ол 1905-1907 жылдардағы төңкерістің арқасында ғана пайда болды. 1907 жылы 28 наурызда ІІ Мемлекеттік Думаның депутаты Шаймерден Қосшығұловтың (тең редактор А.Ибрагимов) бастамасымен "Серке" газетінің бірінші нөмірі "Ұлфат" газетіне қосымша ретінде жарық көрді. Ш.Қосшығұловтың куәлігі бойынша барлығы 3-4 нөмір шығарылған. Цензура оны сенімсіз деп таныды және осылайша газет жабылды.

Қазақ елінің демократиялық қоғамының ұлттық баспа органын құруға деген ұмтылысы күшейе түсті. 1911 жылдың 16 наурызында Орал қаласында қазақ және орыс тілдерінде шағын форматтағы "Қазақстан" газеті басылып шықты. 1911-1913 жылдары (қаңтар-ақпан) барлығы 16 нөмір шықты. Редакторы Елеусін Буйрин еді. Газет «Кәсіпкерлік

пен ғылымға оқыту - игі мақсат» деген ұранды алға тартты. Профессор Ү.Субханбердинаның айтуынша, газет прогрессивті демократиялық сипатта болды және отандастарын озық орыс мәдениетімен бірге дамуға шақырды. Басылым оқырмандарға жаңа кітап шығару туралы ақпарат пен экономиканы прогрессивті жүргізу бойынша кеңестер берді. Оның беттерінде алғаш рет Гурьев уезінде жаңа мұнай кен орнының ашылуы туралы мәлімет жарияланды. 1913 жылдың қыркүйегінен желтоқсанына дейін Петропавлда "Елім даласы" газеті шықты.

Алайда, шектеулі тиражбен ғана жарық көрген бұл аймақтық газеттер - әртүрлі салалары өсіп, күн санап дамып келе жатқан ауқымды өңір тұрғындарының сұраныстарын қанағаттандыра алмады. Жалпыұлттық ауқымдағы мерзімді баспасөзді құру бұрынғысынша - жалпыұлттық проблема болып қала берді.

Қазақстанның қосылуы Ресейде жүргізіліп жатқан реформалармен тұспа-тұс келді. Отарлаудың белсенді процесі басталды. Оған жүйелі және мақсатты сипат беру үшін Ресей үкіметі жаңа жерлерде Ресей жүйесіне жақын және мегаполис мүдделеріне барынша сәйкес келетін әкімшілік басқару құруды ұйғарды. Қазақстан жерлері Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жарияланды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанға Ресей капиталы белсенді түрде ене бастады, оны қолданудың негізгі саласы пайдалы қазбаларды өндіру және өңдеу болды, олардың байлығы аймақтың жер қойнауымен, сондай-ақ ауылшаруашылық шикізатын өңдеу өнеркәсібі мен саудасымен ерекшеленді. Патшалық ассимиляция саясатын сәтті жүргізу үшін пайдалы қазбаларды, этнографияны, жергілікті тұрғындардың ішкі әлеуметтік-саяси, экономикалық өмірін зерттеуге қызығушылық танытты. Патшалық Ресейдің мүдделерін білдіруші мерзімді баспасөз болуға шақырылды. 1870 жылдан бастап қырық сегіз жыл бойы Ташкентте Түркістан генерал - губернаторлығының ресми органы - "Туркестанские ведомости" газеті шықты. Бұл газеттің мақсаты Түркістан генерал-губернаторы К.П.Кауфманның ұсынысы бойынша аймақты зерттеу болды. Бұл жағдайда негізгі тақырып басым билікті бекіту болса да, газет журналистика құрылымының екі саласының белсенді бірігуінің мысалы болды. Газет өзінің алдына қойылған идеологиялық және насихаттық функцияларды орындай отырып, сол уақытта Қазақстанның мерзімді баспасөзінің тікелей бұқаралық ақпарат құралы ретінде қалыптасуына негіз қалады.

Саяси құрылымдар әрдайым рухани - идеологиялық, ықпал етуде БАҚ-тың "өкілеттіктерін" пайдаланды. Бейресми бола отырып, журналистика билігі әрқашан экономикалық және саяси жағынан өмірдің барлық салаларына қысым жасайды. Осылайша, өз билігінің қалыптасуын растай отырып және өз мақсаттары үшін әрекет ете отырып, патша байырғы халықтың пікірі мен мүдделерін толығымен меншік тәсілімен жасыруға болмайтындығын жоққа шығара алмады. Бұл ретте, мерзімді баспасөзді қазақ тілінде басып шығаруға ерекше мән берілгенін атап өткен жөн. Өйткені өз саясатын табысты жүргізу үшін жергілікті халықтың белгілі бір пікірін қалыптастыру қажет болды.

Журналистиканың ана тілде пайда болуы, сөзсіз, елдің мәдени мұрасындағы маңызды кезең. Газет-журналдар патшалықтың мүддесін білдіруге арналғанымен, оның беттерінде қазақ қоғамының әлеуметтік - саяси мәселелері туралы, Қазақстанның байырғы тұрғындарының әдебиеті мен өнері туралы мақалалар, хат-хабарлар, ескертпелер мен жаңалықтар көп кездеседі. Бұл дәстүрді 1888-1902 жылдары Орынборда басылып шыққан "Ақмола облыстық ведомостарына" қосымша - "Дала уәлаятының газеті" жалғастырды. Орыс тілінде "Киргизская степная газета" деген атпен шықты. Әр уақытта оған И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза сияқты редакторлар цензуралық сүзгі жасап, тексеруден өткені туралы қол қойып отырды. Қазақ тіліндегі қосымшаны генерал-губернатор кеңсесінің аға аудармашысы Е.Аблайханов пен Д.Сұлтанғазин өзгеріссіз редакциялады. Материалдарды таңдау өте қызықты болды. Басылым беттерінде өлкенің тарихы туралы очерктер, хроника, ауызша халық шығармашылығының аңыздары, білім беру мәселелері, өнеркәсіптің қалыптасуы мен өлкенің дамуы мәселелері басылып шықты.

"Айқап" Журналы. 1910 жылдың соңында М.Сералин көп күш салғаннан кейін журналды шығаруға рұқсат алды. "Қостанай уезінің Шұбар болысы № 5 ауылдың

қырғыздары М.Сералинге, - құжатта айтылған, - Троицк қаласында оның жауапкершілігімен ай сайынғы "Эй-кафь" журналын келесі бағдарлама бойынша басып шығаруға рұқсат берілген: алдыңғы қатарлы мақалалар, шетелдік жаңалықтар, мұсылман өмірі мәселелері, хроника, фельетондар мен өлеңдер, библиография және ғылыми мақалалар, редакцияға хаттар мен толықтырулар". Прогрессивті демократиялық интеллигенцияның көпжылдық ардақты арманы орындалды: 1911 жылдың 10 қаңтарында Троицкіде қазақ халқы тарихындағы алғашқы "Айқап" ұлттық журналының бірінші саны жарық көрді. 1913 жылы 2 ақпанда Орынбор қаласында жарық көрген "Қазақ" газетінің өзі де жалпыұлттық орган болуға бел буды, ұйымдастырушы әрі баспагер, идеялық жетекші әрі редактор М.Сералин бұрын педагогикалық және журналистік қызметпен айналысқан. Сол уақытқа дейін белгілі ақын, жазушы, қоғам қайраткері болған. М.Сералиннің еңбегін атап өте отырып, зерттеушілер оның "Қазақстандағы демократиялық бағыттағы ұлттық журналдың шығарылуын жолға қойған алғашқы журнал" болғанын әділ атап көрсетеді. "Айқап" журналы жарық әлемге терезе болды. М.Сералин "Оян" қазақ набатынан кейін М. Дулатовтың демократиялық интеллигенцияны, либералдық-революциялық көзқарастағы студент жастарды іс жүзінде топтастыра білгенін, олардың назарын және күшін жалпыұлттық проблемаларды шешуге шоғырландыра білгенін атап өткен жөн. "Айқап" қазақ қоғамын патшалық реакциясынан кейін оятып жіберді, "Қазақ" газеті оның ең жақсы дәстүрлерін жалғастыра отырып, жаңа биіктерге көтерілді.

"Қазақ" газеті апталық басылым ретінде шықты. 1913 жылғы ақпаннан 1918 жылғы қаңтарға дейінгі кезеңде 3000 дана таралыммен 265 нөмір шықты. Жеке нөмірлер 8000 данаға дейін таралыммен шықты. "Патша-полиция режимінің қиын жағдайында құрылған жоқтың қасы, - деп жазды М. Дулатов, - А. Байтұрсыновтың шебер басшылығы мен қажырлы еңбегінің арқасында газет жабылар алдында өзінің жеке баспаханасы, үлкен қағаз қоры, шағын кітапханасы болды, таралымы 8000-нан асты"

Сонымен, ХХ ғасырдың басында қазақтар ана тілінде газет-журналдары мен кітаптары болған Ресейдің 24 халқының біріне айналды. Басылымдар Мемлекеттік Дума, оның мұсылман фракциясы, мұсылман съездері, империяның сыртқы және ішкі саясаты, оның ішінде отаршылдық саясат туралы кеңінен жазған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Атабаев Қ. Мерзімді басылым ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: монография. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1998. — 192 б.
2. «Айқап» Энциклопедиясы / Бас ред. Р. Нұрғалиев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1995. — 368 б.
3. Попов Ю.Г., Шотбақова Л.К., Смагулова Г.М. Творцы и свидетели истории Каркаралинска: монография. — Кара-ганда: Изд-во КарГУ, 2014. — 354 с.
4. Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың: тарихи очерктер. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 192 б.
5. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860–1958). — Алматы: Мектеп, 1981. — 239 б.
6. Сейдуманов Ж.Т. Қазақстан тәуелсіздік жылдарындағы баспасөзі (1991–2008): ақпараттық-аналитикалық жин. — Алматы, 2010. — 534 б.